

Pannenbergovo filozoficko-teologické chápanie času a večnosti v perspektíve eschatológie

Marek Heczei

HECZEI, M.: Pannenberg's Philosophical-Theological Understanding of Time and Eternity in the Eschatological Perspective. *Studia Aloisiana*, 5, 2014, 3, s. 5 – 20.

History and nature are accessible for a review, but the spectrum of definitions becomes problematic in their understanding. Pannenberg sees the connection in scientific and religious world correlations. He perceived science and theology as different disciplines, which have their own methodological procedure for obtaining and evaluating of informations. The area of natural laws is for Pannenberg an example that preliminary explanation of natural facts presented by scientists is often purely provisional. The explanation is achieving the permanent force only on solid theoretical basis. Both disciplines, history and nature, are related to the same publicly observable facts of human being. Theoretical basis of complementarity, in both disciplines, is based on theological analysis.

Keywords: Pannenberg, time, eternity, eschatology

Úvod

Jednou zo súčasných tém, ktoré zamestnávajú teológiu vo všeobecnosti, je vyjadrenie vzťahu a rozdielnosti kresťanskej teológie a sekulárneho myslenia. Na prvý pohľad evidentný rozdiel je založený na systematickosti myšlienok a ich vzájomnej korelácii v teológii, pričom v sekulárnej spoločnosti prevláda diverzita myšlienok. Rozvíjanie jedného teologického diskurzu je vždy reflektované v celkovom kontexte teológie, nikdy nie izolovane. Po Druhom vatikánskom koncile je to predovšetkým eschatológia, ktorá tvorí samostatný traktát systematickej teológie, ale je fundamentom a perspektívou teologickej reflexie v kontexte celého kresťanského učenia. Jazyk a hermeneutika kresťanskej teológie by mali byť uprednostňované voči jazyku sekulárneho sveta, aby sa zachovala rozdielnosť myšlienok. Pannenberg pokladá výlučné

prispôsobenie sa teológii svetským normám, mysleniu a spôsobu života za kontraproduktívne, keďže ľudia hľadajú v kresťanstve dôveryhodnú alternatívu alebo minimálne istý predpoklad lepšej budúcnosti v živote sekularizovanej spoločnosti. Tradičné spôsoby hľadania zmyslu života v dejinách Cirkvi obsahujú prvky, ktoré pre moderného človeka môžu byť neznesiteľne nudné alebo bez hlbšieho významu. V protiklade ku tradičným statickým formám hľadania zmyslu života v sekularizovanej spoločnosti navrhuje, aby sa kresťanstvo stalo alternatívou dynamického spoločenstva a vierohodnosti vo svete. Predovšetkým kresťanstvo musí pochopiť zmysel svojho radikálneho odlišenia od sekularizovaného sveta, ktorý je koncipovaný bez reálnej prítomnosti Boha. Avšak na to, aby sa predišlo fanatickému uskutočňovaniu kresťanského života vo svete, je podľa Pannenbergu potrebné, aby bolo kresťanstvo pri overovaní skutočností založené na spojení viery a ľudského rozumu.¹ V tejto perspektíve potrebuje teológia vnútornú eschatologickú kritiku – jej úlohou je vyjasniť a znovu zadefinovať úlohy kresťanskej viery ako fundamentálneho nasmerovania existencie človeka na finalitu a završenie v Bohu.

V tejto perspektíve pracuje aj Pannenberg pri tvorbe svojich diel. Eschatológia sa stáva fundamentom a perspektívou, skrze ktorú reflektuje celkový obraz teológie. Aj keď niektorí teológovia, napríklad John Hick, David J. Zehnder a Richard Rice², vyčítajú Pannenbergovi, že v treťom zväzku knihy *Systematische Theologie* venoval malú pozornosť eschatológii, môžeme si dovoliť oponovať, pretože Pannenbergov koncept eschatológie nie je možné reflektovať ako ucelený samostatný traktát, ale jedine a výlučne ako esenciu teológie, v perspektíve ktorej rozvíja celý koncept učenia. Konkrétne, spoločná eschatológia s individuálnou eschatológiou a individuálna so spoločnou majú koherentné spojenie, ktoré vyjadruje vnútorné chápanie celkového obrazu kresťanskej teológie. Eschatológia ako esencia Pannenbergových diel tvorí základ aj pri filozofických vyjadreniach či reflexiách o spoločnosti. V tejto perspektíve patrí Pannenberg medzi teológov 20. storočia, ktorí boli schopní vyjadriť filozofické myslenie v teologickej perspektíve.

Pannenberg filozofiu vyjadruje teologicky a teológiu filozoficky, čo mu dáva možnosť vzájomného spojenia oboch systémov myslenia. V eschatologickej perspektíve reflektuje súčasné výrazové prostriedky, ako aj diskurzy, ktoré zadefinoval. Jedným z diskurzov je chápanie času, ktoré Pannenberg nepreberá z myslenia sekulárnej spoločnosti, ale reflektuje „teológiou zhora“. Čas nie je

1 Porov. PANNENBERG, W.: *Christentum in einer säkularisierten Welt*. Freiburg; Basel; Wien : Herder, 1988, s. 68–69.

2 Porov. HICK, J.: A Note on Pannenberg's Eschatology. In: *The Harvard Theological Review*, roč. 77, 1984, č. 3/4, s. 123; ZEHNDER, J. D.: The Origins and Limitation of Pannenberg's Eschatology. In: *Journal of the Evangelical Theological Society*, roč. 53, 2010, č. 1, s. 150; RICE, R.: Wolfhart Pannenberg's Crowning Achievement : A Review of His Systematic Theology. In: *Andrews University Seminary Studies*, roč. 37, 1998, s. 35–36.

pre Pannenberg len veličinou fyzikálne vyjadrenou vo svete, ale skutočnosťou, ktorú utvoril, udržiaval a na konci vekov zavŕši Boh.³

1. Božia večnosť ako zdroj času

Pri objasnení pojmov času, večnosti a eschatológie u Pannenberg je potrebné v krátkosti predstaviť jeho fundamentálne východiská. Definovanie večnosti formuluje z učenia ranokresťanskej teológie.⁴ Teológiu prvých storočí, ovplyvnenú gréckym platonizmom, pokladá za zásadný zdroj konceptu interpretácie biblického chápania večnosti. Platónske učenie o večnosti Idey a božstve je podobné kresťanskej viere a náuke, tvrdí Pannenberg.⁵ Platón čiastočne odvodzuje čas z pohybu planét a definuje ho ako pohyblivý obraz večnosti, pričom vychádza z predpokladu, že večnosť je nadčasová a nemenná, čím sa stáva protikladom všetkého, čo je svetské a podlieha zmene.

Pannenberg sa pri definovaní večnosti zameriava predovšetkým na učenie Plotina a Boethia. Pre Plotina večnosť nie je nadčasová. Chápe ju ako zdroj času a prítomnosť totality v živote. Nejde o formulovanie antitézy voči Platónovi, naopak, večnosť je chápaná ako celistvosť života a predpoklad pre jej pochopenie. Vzhľadom na to, že večnosť zahŕňa v sebe časovosť, momenty nášho života, ktoré prežívame ako samostatné a prechodné udalosti, sú skutočností nášho života vo vzájomnom vzťahu v perspektíve celistvosti času s predpokladom, že sa odvolávajú na totalitu večnosti.⁶

Človek vníma prítomnosť ako časový horizont – časom vymedzené obdobie – v perspektíve minulosti, a nie ako prítomnú budúcnosť. Dokonca

3 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and the Trinitarian God. In: *Dialog : A Journal of Theology*, roč. 38, 2000, č. 1, s. 11.

4 Pri chápaní Božej večnosti vo Svätom písme Pannenberg predstavuje len ucelené tvrdenia, vzhľadom na ranokresťanskú teológiu, ktorá je fundamentom pre jeho teologické chápanie. Podľa Pannenberg Starý zákon definuje večnosť Boha na základe štyroch tvrdení. Prvé: Božie večné trvanie – na veky vekov. Druhé: neúplatný a nemenný – na rozdiel od stvorenia. Tretie: Boh je zdrojom všetkého života – preto je neobmedzený život sám v sebe. Štvrté: Boh je večný – pretože prítomnosť, minulosť a budúcnosť je darom Boha. Všetko, čo padne do zabudnutia v minulosti alebo je nedosiahnuteľné pre nás v budúcnosti, je prítomné v neobmedzenom trvaní Božej večnosti.

V Novom zákone, píše Pannenberg, Božia večnosť zahŕňa v sebe celý stvorený čas darovaný ľuďom. Markovo evanjelium predstavuje Krista potvrdzujúceho Božiu večnosť ako jednotu minulosti a budúcnosti v prítomnosti (eschatologická reč). Kristus v Zjavení sv. Jána má podiel na večnom Božom živote (Zjv 1,17-19; Zjv 21).

Pannenbergovo chápanie večnosti v biblickej perspektíve môžeme definovať takto: Božia večnosť je trvanie neobmedzeného a nekonečného času. Večný Boh je nemenný, nezmeniteľný v celej neobmedzenej a nekonečnej trvajúcej večnosti. Porov. RUSSELL, R. J.: The Trinitarian Conception of Eternity and Omnipresence in the Theology of Wolfhart Pannenberg. In: *Time in Eternity : Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction*. Notre Dame : University of Notre Dame Press, 2012, s. 135-137.

5 Porov. PANNENBERG, W.: PANNENBERG, W.: Eternity, Time and the Trinitarian God. In: *Dialog : A Journal of Theology*, roč. 38, 2000, č. 1, s. 9.

6 Porov. BEIERWALTES, W.: *Plotin : Über Ewigkeit und Zeit : Enneade III*. Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 1967, s. 12-13.

prítomnosť neobsahuje pre človeka nijakú budúcnosť vychádzajúcu ponad hranice večnosti.⁷ Pre Pannenbergu večnosť môže byť prítomnosťou, iba ak nie je oddelená od budúcnosti a nič z nej neupadne do hladiny minulosti. Je to prítomnosť, ktorá obsahuje všetko, čo je minulosťou, a všetko, čo je budúcnosťou. Stáva sa časovou jednotou, ktorá poskytuje spojenie so všetkým, čo je oddelené v čase. Stručne povedané, sled udalostí, ktorý zažívame v čase, vychádza z večnosti, cez ktorú je vysvetľovaný.⁸

Čo teda spôsobilo diferencovanie časovej jednoty večnosti od časových fragmentov ľudských skúseností, pýta sa Pannenberg.⁹ Čítajúc Plotina konštatuje, že práve „Svetová duša“ mala byť tou, ktorá nám sprostredkuje časovú jednotu večnosti. Avšak vzhľadom na Plotinovo odlúčenie „Svetovej duše“ od večnosti, jednota a totalita života sa rozdeľuje do jednotlivých okamihov (*diastasis*), ktoré zažívame ako plynutie času.¹⁰ V dôsledku toho sa celistvosť času stáva iba budúcim cieľom života, pričom cestou k dosiahnutiu cieľa je čas. Budúcnosť sa stala konštitutívnym prvkom času, pretože iba z hľadiska budúcnosti môže byť totalita daná v čase, čo spôsobuje možnosť jednoty a kontinuity iba v procese času. Vychádza z predpokladu, že teória času je orientovaná smerom k večnej totalite; v dôsledku toho je na pochopenie času potrebný primát budúcnosti.¹¹

Pannenberg konštatuje, že dnes vo všeobecnosti platí, že večnosť neznamená nadčasovosť či nekonečnosť času. Súčasná teológia preferuje Boethiovo chápanie večnosti ako simultánnej a dokonalej prítomnosti neobmedzeného života.¹² Božská večnosť zahŕňa v sebe všetky stvorené veci v jeden a ten istý čas takým spôsobom, aby boli zachované ich vnútorné časové rozdiely. Je to možné iba vtedy, ak Božiu realitu chápeme ako vnútorne diferencovanú jednotu, a nie ako nediferencovanú identitu.¹³

Prínosným sa pre Pannenbergu stalo Barthovo podporovanie a zvelaďovanie Boethiových myšlienok. Pre Bartha večnosť nie je protiklad času, ale autentické trvanie, a teda zdroj, predstaviteľ a základ času, skrze ktoré rozlišuje medzi poriadkom a sukcesiou v rámci vnútorného Božieho života.¹⁴ Využíva Barthovu argumentáciu a tvrdí, že poriadok a sukcesiu alebo „pred

7 Porov. RUSSELL, R. J.: The Trinitarian Conception of Eternity and Omnipresence in the Theology of Wolfhart Pannenberg. In: *Time in Eternity: Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction*, s. 403–404.

8 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and the Trinitarian God. In: *Dialog: A Journal of Theology*, roč. 38, 2000, č. 1, s. 9–10.

9 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and the Trinitarian God. In: *Dialog: A Journal of Theology*, roč. 38, 2000, č. 1, s. 9–10.

10 Porov. MacKENNA, S.: *Plotinus: The Enneads*. New York: Larson Publications NY, 1992, s. 253–272.

11 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and Space. In: *Zygon*, roč. 40, 2005, č. 1, s. 99.

12 Porov. PANNENBERG, W.: *Metaphysics and the Idea of God*. Michigan: Eerdmans Publishing, 2001, s. 122–124.

13 Porov. BOETHIUS: *Tractates: The Consolation of Philosophy*. Transl. H. F. Stewart, E. K. Rand, S. J. Tester. Harvard: Harvard University Press, 1973, s. 174–228.

14 Porov. BARTH, K.: *Church Dogmatics, Vol. 1.1, Section 8–12: The Doctrine of the Word of God*. London: Bloomsbury T&T Clark, 2010, s. 53–83.

a po“ v Božskej večnosti môžeme identifikovať len v nadväznosti na manifestáciu Trojice v ekonómii spásy. To znamená, že imanentná Trojica je totožná s ekonomickou Trojicou.¹⁵ Z Pannenbergovho chápania vyplýva, že Božia večnosť zahŕňa celú škálu stvoreného ľudského času od jeho vzniku až do eschatologického završenia. Rozlišuje medzi pre-, super- a postčasovosťou na diferencovanie časovosti Božej večnosti vo vzťahu ku stvoreniu. Naša ľudská dočasnosť je založená na Božej večnej časovosti, pričom sa pohybuje smerom k budúcnosti, ktorou je Boh, zdroj, základ a ontologické vyjadrenie času. Náš pozemský čas je zakotvený v Božej večnej prítomnosti, preto naša budúcnosť neupadá do zabudnutia, ale zostáva vo večnej prítomnosti Božej, ktorú môžeme pochopiť iba vo vzťahu k večnosti. Ani naše prechody z jedného časového okamihu do druhého by nemali zmysel bez nadväznosti na večnosť. Každý prítomný okamih má jedinečnú minulosť a jedinečnú budúcnosť, ktoré ho odlišujú do značnej miery od všetkých ostatných prítomných okamihov.

Svoje chápanie rozvíja ďalej, pričom tvrdí, že jedinečnosť minulosti a budúcnosti v prítomnom okamihu ho nielen odlišuje, ale radikálne rozdeľuje v časovosti na sled minulých udalostí, ktoré kedysi boli prítomné, už však nikdy nebudú zažívané ako prítomné. Rovnako tak rozdeľuje čas na sled budúcich udalostí, ktoré môžu byť jedného dňa prítomné, ale nikdy nebudú v uskutočnenej prítomnosti prítomné.¹⁶ Odlišnosť a rozdelenie sú vo večnosti prekonané, ale zachovávajú si svoju jedinečnú skutočnosť prítomného okamihu so zreteľom na minulosť a budúcnosť. Vo večnosti je prítomnosť spolu s minulosťou a budúcnosťou vsadená do roviny diferencovanej časovej jednoty so všetkými prítomnými udalosťami, pričom každá z nich má svoju jedinečnú minulosť a budúcnosť. Diferencovaná časová jednota predstavuje pre Pannenberga opätovné spojenie odlišenej a rozdelenej časovej skúsenosti nášho života.¹⁷ Napokon je to trojičný charakter Boha, ktorý poskytuje základ pre vnútorné diferencovanie jednoty vo večnosti. Stručne povedané, prechodné a nezvratné sekvencie separovaných udalostí, ktoré zažívame v čase, sú chápané skrze večnosť ako atribút diferencovanej jednoty, ktorou je Trojica.

15 Porov. SCHWÖBEL, C.: Rational Theology in Trinitarian Perspective : Wolfhart Pannenberg's Systematic Theology. In: *Journal of Theological Studies*, NS, roč. 47, 1996, č. 2, s. 231–232.

16 Porov. ADAMS, N.: Eschatology Sacred and Profane : The Effect of Philosophy on Theology in Pannenberg, Rahner and Moltmann. In: *International Journal of Systematic Theology*, roč. 2, 2000, č. 3, s. 284–285.

17 Porov. PANNENBERG, W.: *Metaphysics and the Idea of God*, s. 184.

2. Úloha „trvania“ v časových premosteniach prítomnosti u sv. Augustína

Pannenberg vo svojom eschatologickom koncepte času a večnosti neobchádza ani učenie svätého Augustína¹⁸, ktorý v ranom kresťanstve odmieta Plotinovu myšlienku „Svetovej duše“ (preferovanú predovšetkým v gnosticizme) vzhľadom na svoje učenie o stvorení. Augustín včlenil platónsku antitézu protikladu času a večnosti do učenia o stvorení, pričom čas je pre Augustína telesný pohyb stvorenia vo svete. Pred stvorením nebol v Božej večnosti nijaký čas.¹⁹

Augustín sa v niekoľkých bodoch rozchádza s Plotinom, konštatuje Pannenberg. Odmieta Plotinove učenie o „Svetovej duši“ a tvrdí, že každý človek má jedinečnú individuálnu dušu, ktorú stvoril Boh. Duša participuje na večnosti, nie však v zmysle časom vymedzenej budúcnosti, ako o tom uvažoval Plotin, ale v zmysle časového premostenia prítomnosti v duši.²⁰ Učenie o nezávislej analýze skúsenosti času sa v neskorších obdobiach stalo smerodajné pre definovanie ľudského vnímania času. Augustín tvrdí, že skúsenosť prítomnosti sa neobmedzuje v uskutočňujúcej sa chvíli iba na jeden bod, ktorý odlišuje minulosť od budúcnosti a pritom už sám sa v danom okamihu stáva minulosťou, ako to subjektívne vnímame. Prítomný moment je vnímaný ako „časové premostenie“ vzhľadom na dušu presahujúcu okamih (*distentio animi*), ktorý vníma naša pamäť (*memoria*) s ohľadom na skúsenosti minulosti a očakávanie (*expectatio*) budúcnosti. Jednotu presahujúcej, časovo premostenej prítomnosti vnímame prostredníctvom pamäti ako pozornosť (*attention*), ktorá je zameraná smerom k minulosti a budúcnosti, čiže k pamäti a očakávaniam. Pozornosť spája oddelené skutočnosti v čase ako moment za momentom do jednoty jednej partikulárnej prítomnosti. Vďaka tomu sme schopní časový sled udalostí vnímať ako trvanie (*spatium temporis*), ktoré je aktuálnym obrazom večnosti v ľudskej duši. Duša vníma svoj zmysel a participáciu na večnosti, aj keď vo veľmi obmedzenej miere.²¹ Večnosť objíma každú stvorenú vec v prírode, nielen ľudské skúsenosti. Preto je čas u Augustína vnímaný výlučne ako večnosť v ľudskej duši.

Pannenberg v perspektíve Augustínovho učenia konštatuje, že trvanie, aj keď ho človek vníma obmedzene, je rozhodujúce pre nezávislosť existencie stvorenia. Trvanie preklenujúce prítomnosť spôsobuje simultánnosť a vzájomné korelácie časových udalostí voči sebe navzájom v priestore. Trvanie je

18 Porov. SV. AUGUSTÍN: *Vyznania*. Prel. Ján Kováč. Bratislava : Lúč, 1997, lib. XI, kap. XIV; SAINT AUGUSTIN: *The City of God*. Transl. Marcus Dods. New York : Modern Library, 1993. 892 s.

19 Porov. MANZKE, K. H.: *Ewigkeit und Zeitlichkeit : Aspekte für eine theologische Deutung der Zeit*. Göttingen : Vandenhoeck and Ruprecht, 1992, s. 207.

20 Porov. PANNENBERG, W.: *Eternity, Time and Space*. In: *Zygon*, roč. 40, 2005, č. 1, s. 101.

21 Porov. SCHMIDT, E. A.: *Zeit und Geschichte bei Augustin*. Heilderberg : Universitätsverlag Heilderberg, 1985, s. 47-49.

základom odlišnosti ľudského druhu voči sebe navzájom, ako aj voči Božej jedinečnosti. Skrze trvanie vnímame neobmedzenú totalitu nášho života, ktorá rastie vďaka našim spomienkam z minulosti a očakávaniam budúcnosti, čím ho kompletizuje. Naše trvanie je obmedzené len v zmysle nášho pozemského života, pričom Božie trvanie je neobmedzené. Večné Božie dnes nepotrebuje zlučovať spomienky a očakávania. Boží večný deň trvá.²²

Pokus človeka a spoločnosti budovať totalitu života na „teraz“ trvajúcej prítomnosti je odsúdený na neúspech, pretože každý prítomný moment je nahradený automaticky ďalším momentom. Iba večnosť poskytuje základ pre jednotu všetkých časových okamihov bez narušenia ich poradia. „Teraz“ spolu s objektívnym trvaním je základom spomienok a očakávaní. Ako pohyb v čase je Božím darom pre stvorenú existenciu. Multiplicita časov a udalostí je nevyhnutným predpokladom rozmanitosti a bohatstva stvorenej reality, vývoja existencie stvorenia a jeho stvorenej nezávislosti. Diferencovanosť času a ľudskej existencie je konštitutívnym prvkom Božích stvorených dobier. Človek ako stvorená nezávislosť vyplývajúca z opätovného začlenenia minulosti do prítomnosti má vo svojej podstate čiastočnú participáciu na Božej večnosti. Všetky bytosti, konštatuje Pannenberg, túžia po večnosti, pretože je vyjadrená ako trvanie totality života v budúcnosti. Integruje v sebe všetky minulé a budúce okamihy v jednote prítomnosti. No až smrťou, oddelením nás od života nastane eschatologická budúcnosť zakotvená vo večnosti, po ktorej túžime. Prejaví sa ako identita našej existencie, ktorá je v plnej zhode s vôľou Stvoriteľa prostredníctvom neprerušenej účasti na večnom Božom živote.²³

Konečnosť stvorených bytostí nepochybne vylučuje neobmedzenú existenciu, ale nie prítomnosť celej obmedzenej existencie v podobe trvania ako plnej participácie vo večnosti. Iba účasť na Božej večnosti prekoná dezintegráciu ľudského života v plynutí času. Konkrétne si nezávislosť stvorenej existencie vyžaduje časovosť ako formu stvorenej existencie, pričom zahŕňa v sebe aj trvanie a diferencovanú budúcnosť, ku ktorej smerujeme, ale aj minulosť, v rámci ktorej je tvarovaná, píše Pannenberg.²⁴ Plody nezávislej ľudskej existencie môžu pretrvávať vo večnosti do takej miery, do akej sa na časovosť existencie pozeráme v perspektíve simultánnej večnej prítomnosti.

3. Čas, trvanie, eschatológia

Pre Pannenberga završená eschatologická budúcnosť v Bohu, v plnosti zjavená v Kristovi, je vstupom večnosti do času. Totalita života na rozdiel od večnosti je nediferencovaná jednota, ktorú v živote vnímame ako čas diferencovaný na minulosť, prítomnosť a budúcnosť. Eschatologická budúcnosť

22 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and Space. In: *Zygon*, roč. 40, 2005, č. 1, s. 102.

23 Porov. PANNENBERG, W.: *Systematic Theology*, vol. 3. Michigan : Eerdmans Publishing, 1994, s. 603–604.

24 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and Space. In: *Zygon*, roč. 40, 2005, č. 1, s. 102–103.

je základom trvácnosti podstaty stvorenia, prejavuje sa v priebehu života a svoju plnosť trvania dosahuje iba v eschatologickej budúcnosti. Už sme sa stali osobou, ktorou budeme vo večnosti, ale stále sa ňou potrebujeme stávať, konštatuje Pannenberg.²⁵

Eschatologické vyhlásenie si však vo svojej podstate vyžaduje ontológiu prítomnej reality bytia, ktorá je konštituovaná eschatologickou budúcnosťou. Budúcnosť obsiahnutá v prítomnosti poskytuje odpoveď na charakter identity prítomnosti konzumovanej budúcnosti. Budúcnosť nie je odlišná od prítomnosti, práve naopak, prítomnosť je manifestáciou budúcnosti. Vzťah bytostnej reality stvorených vecí k prítomnosti je sprostredkovaný vzťahom večnosti a času. Realita je očistená od všetkých heterogénnych, perverzných rán prvotnej existencie; nie však od znakov kríža, ale od znakov a konzekvencií zla.²⁶ To znamená, že naša osobná identita, zakotvená medzi smrťou a vzkriesením nášho života, nemôže byť chápaná analogicky vo vzťahu k plynúcej prítomnosti v čase. Identita musí byť zakotvená a založená na ontologickej Božej večnosti, z ktorej plynie celá minulosť, prítomnosť a budúcnosť, teda na existencii v Božej večnosti. Mocou aktu Ducha Svätého, ktorý zahŕňa v sebe obnovu celého stvorenia, prichádzame do jednoty Božej večnosti. V smrti všetky bytosti smerujú k večnosti, pričom prijímajú na seba totalitu svojej pozemskej identity a žijú vo večnosti v spoločenstve stvorenia.²⁷

Koniec času, rovnako ako smrť jednotlivca a završenie spoločnosti, je potrebné vnímať ako rozplynutie času vo večnosti, konštatuje Pannenberg.²⁸ Diferencované momenty v čase už nevnímame iba ako čiastkové momenty, aj keď rozdiely medzi nimi nie sú úplne zmazané. Vo večnosti sú protiklady jednotlivca a spoločenstva prekonané. Existencia všetkých bytostí sa stáva simultánnou spoločnou dimenziou. Iba vo sfére večnosti existuje neobmedzená aktualizácia jednoty nášho osudu ako jedinečného ľudského stvorenia. Aj keď kresťanská eschatológia dúfa v konečnosť, epochálny zlom ľudskej existencie v toku času separovaného do jednotlivých momentov prekoná Boh v jednote minulosti, prítomnosti a budúcnosti. Zatiaľ, čo rozdiely medzi minulosťou, prítomnosťou a budúcnosťou pretrvávajú, separácia času zanikne participáciou v Božej večnosti. Stvorenie a dejiny sú objímané ekonómiou Božieho princípu, pre ktorý dejiny sú eschatologickou cestou k Božej oslávenej budúcnosti.²⁹

Večnosť je nekonečnou jednotou času, ktorú obsahuje každá individuálna skutočnosť v perspektíve celku. Večnosť však nie je anuláciou času. Zahŕňa

25 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and Space. In: *Zygon*, roč. 40, 2005, č. 1, s. 104.

26 Porov. SOUTHGATE, Ch.: Theodicy and Eschatology in Cosmology – from Alpha to Omega. In: *Theology and Science*, roč. 9, 2011, č. 3, s. 107–108.

27 Porov. ADAMS, N.: Eschatology Sacred and Profane : The Effect of Philosophy on Theology in Pannenberg, Rahner and Moltmann. In: *International Journal of Systematic Theology*, roč. 2, 2000, č. 3, s. 286.

28 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and the Trinitarian God. In: *Dialog : A Journal of Theology*, roč. 38, 2000, č. 1, s. 13.

29 Porov. PANNENBERG, W.: *Basic Questions in Theology*, vol. 1. Minneapolis : Augsburg Fortress Publishers, 2008, s. 210–212.

v sebe diferencovanú plnosť života ako simultánnej prítomnosti. Omnitemporalita Božej večnosti obsahuje atemporálnu (bezčasovú) existenciu Boha. Čas je stvorený v Božom akte stvorenia (*casual, not temporal*). Stále však ako simultánna jednota plnosti života. Omnitemporalita Božej večnosti obsahuje participáciu večného Boha v dejinách stvorenia, ktorá bude završená v plnosti eschatologickej participácie v Božom večnom živote. Stvorená existencia ako celok je nasmerovaná od počiatku k budúcej participácii v Božom živote. Boh svojím konaním v dejinách vťahuje stvorenie do budúcej participácie; do Božej budúcnosti, ktorá je totožná s jeho večnou prítomnosťou v momente kreácie stvorenia.³⁰

Trojediný večný Boh uskutočňuje diferencovanosť medzi ním a stvorením, pričom stvorenie ako separované existuje v Božej všadeprítomnosti. Stvorenie ako kozmický celok je predznačené k účasti na Božej večnosti, pretože má vo svojej podstate finalitu prirodzenosti a jedinečnosť individuality. Prijatie odlišnosti od Boha je podmienkou toho, aby sme v jednote utvorili *communio* s Bohom, píše Pannenberg.³¹

Stvorenie času je Božím princípom na určenie odlišnosti stvorenia od Stvoriteľa. V Božej večnosti simultánnosť ako princíp priestoru a nadväznosti času sú jedno, ale vo svete stvorenia sú od seba separované, čím určujú konečnosť ľudskej existencie. Pre Pannenberga merateľný, geometrický priestor a čas patria ku svetu, ale nekonečný, nerozdelený priestor a čas patria k Božej večnosti a všadeprítomnosti. Konečnosť je vo svete založená na nastavení merateľného času a priestoru, ktoré sú stvorené. Celá skutočnosť sa odohráva vo väčšej komplexnosti nerozdeleného a nekonečného priestoru a času v Božej večnosti a všadeprítomnosti.³²

4. Trojica ako východisko Pannenbergovej eschatológie

Ako už bolo naznačené, Pannenberg vychádza vo svojom učení o čase a večnosti vo veľkej miere z Boethia a Plotina. Božia večnosť nemusí byť výlučne redukovaná na bezčasovosť, či nekonečnosť času. Namiesto toho musia byť všetky stvorené veci prítomné v Bohu ako individuálne a zároveň v spoločnej jednote spôsobom, ktorý fyzicky zachová časové rozdiely ich individuálnych skutočností. Špecificky, prítomnosť všetkých vecí v Bohu s im vlastnou dočasnosťou je možná iba vtedy, ak Božia realita je chápaná ako diferencovaná

³⁰ Porov. PANNENBERG, W.: *Systematic Theology*, vol. 3, s. 603–604.

³¹ Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and the Trinitarian God. In: *Dialog : A Journal of Theology*, roč. 38, 2000, č. 1, s. 13.

³² Porov. RUSSELL, R. J.: A New Flowing Time Interpretation of Special Relativity Based on Pannenberg's Eternal Co-Presence and the Covenant Theological Correlation of Eternity and Omnipresence. In: *Time in Eternity : Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction*, s. 456.

jednota spoločných skutočností, nie ako nediferencovaná identita. Na pochopenie Pannenbergovho konceptu je nevyhnutná implikácia učenia o Trojici ako vzťahu Trojice k Božej transcencii a imanencii.

Transcendentný Boh je prítomný vo stvorení ako Duch Svätý, ktorý tvorí a vedie stvorenie. Trojica skrze perichorézu a konsubstancialitu troch osôb sa vzťahuje na transcenciu Boha Otca v nebi a na spoločenstvo veriacich s Kristom vedené Duchom Svätým. Trojičný ekonomický Boží život sa ukáže v plnosti plánu spásy, v odhalení jeho reálnej nekonečnej všadeprítomnosti.³³ Pluralita Boha v Trojici je predpokladom plurality priestoru, ktorá vzniká Božím aktom stvorenia. Božia pluralita však nespočíva na priestorových rozdieloch alebo pevných divíziách. Namiesto toho v akte sebaurčenia osôb je spojená jedna s druhou skrze rozdielnosť samu osebe, čím sa od seba odlišujú. Neustále k Bohu priťahované stvorenie len nepriamo súvisí s rozdielom vlastným Otcovi a Synovi. Je výrazom reálnej pretekajúcej lásky Otca k Synovi. Stvorený priestor konštituovaný ako vzťah konečnosti a obmedzenia je charakteristický výlučne pre ľudské bytosti.³⁴ Skrze diferencovanie a sebadiferencovanosť večného Boha v Trojici je stvorenie odlišné od Boha, ako aj od seba navzájom. Napriek diferencovanosti existuje v Božej všadeprítomnosti ako celok. Stvorenie ako spoločná kozmická jednota určená k účasti na Božej večnosti má vo svojej existencii spoločnú konečnosť a individuálnu identitu sprostredkovanú Bohom v ontologickej perspektíve eschatologických dejín.

5. Božia eschatologická všadeprítomnosť v dejinách

Pre Pannenberga Božia večnosť v sebe implikuje Božiu všadeprítomnosť. Zatiaľ čo večnosť chápe ako prítomnosť všetkých vecí v Bohu, koncept všadeprítomnosti vyjadruje ako Božiu prítomnosť vo všetkých veciach v momente ich existencie. Nie však v zmysle lokalizovanej prítomnosti, či všeobecného rozplynutia sa vo svete, pretože to by evokovalo, že Boh existuje ako subjekt. Božia prítomnosť nevyklučuje simultánnosť prítomných okamihov stvorenia v tom istom mieste. Všadeprítomnosť je prítomnosťou, ktorá preniká všetky skutočnosti. Objasňuje zmysel všetkých vecí, ale nie je nimi objasňovaná.³⁵

Vzťah Boha ku stvoreniu nie je len vyjadrením slobodnej Božej vôle, ale je zakotvený v podstate, čím je sám osebe bytostným vyjadrením Boha. Božia

33 Porov. RUSSELL, R. J.: The Trinitarian Conception of Eternity and Omnipresence in the Theology of Wolfhart Pannenberg. In: *Time in Eternity: Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction*, s. 456.

34 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and the Trinitarian God. In: *Dialog: A Journal of Theology*, roč. 38, 2000, č. 1, s. 13–14.

35 Porov. RUSSELL, R. J.: The Trinitarian Conception of Eternity and Omnipresence in the Theology of Wolfhart Pannenberg. In: *Time in Eternity: Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction*, s. 456.

podstata (*essentia*) je pre Pannenbergu „relačný koncept“, to znamená, že idea priestoru rozlišuje medzi tým, čo je v relácii, a tým, čo je reláciou samo osebe. Boh utvoril svet ako priestor pre vlastný život stvorenia – vlastnú realitu, ktorá je obsiahnutá v Božom priestore, ktorý Pannenberg definuje ako ontologicko-eschatologické dejiny. Svet sa stáva miestom, kde stvorenie žije vedľa seba nielen v závislosti voči sebe navzájom, ale v simultánnej Božej prítomnosti, ktorá pre neho evokuje nebo.³⁶

6. Všadeprítomnosť a priestor vo vzťahu k vede

Pannenberg pri definovaní všadeprítomnosti a priestoru vstupuje svojím konceptom do debaty 18. storočia medzi Isaacom Newtonom, Samuelom Clarkom a Gottfriedom Wilhelmom Leibnizom; predovšetkým do vzťahu Božej všadeprítomnosti a fyzického priestoru. Rozlišuje medzi dvoma pohľadmi na priestor, konkrétne medzi „uzavretým priestorom“ a „relačným priestorom“. Uzavretý priestor chápe ako izolovaný „kontajner vecí“, pričom relačný priestor je vyjadrený ako vzťahovosť (vzájomné relácie) stvorených vecí.³⁷

Debata 18. storočia medzi Newtonom a Leibnizom prebiehala vo dvoch smeroch. Newton si predstavoval priestor ako „nádobu hmoty“, kým Leibniz veril, že priestor sa predstavuje ako súbor kauzálnych vzťahov medzi hmotou. Z toho vyplýva, že pre Newtona je predstaviteľná aj myšlienka prázdneho priestoru, zatiaľ čo pre Leibniza je to nemysliteľné. Newton pri definovaní klasickej koherentnej mechaniky, aby mohol rozlišovať medzi inerciálnym³⁸ a neinerciálnym³⁹ (zrýchleným) pohybom, vytvoril vo svojom koncepte existenciu „absolútneho priestoru“ a „absolútneho času“. Absolútny priestor chápe ako „nekonečný izolovaný kontajner“ ontologických priestorov, v protiklade k fyzickému priestoru, ktorý spolu s absolútnym časom determinuje pohyb. Určuje, ktorý pohyb je inerciálny a ktorý neinerciálny. Do debaty vstupuje aj

36 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and the Trinitarian God. In: *Dialog : A Journal of Theology*, roč. 38, 2000, č. 1, s. 14.

37 Porov. RUSSELL, R. J.: From Hegel to Cantor. In: *Time in Eternity : Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction*, s. 109–110.

38 Inerciálne vzťažné sústavy: izolované hmotné body zostávajú v pokoji alebo v rovnomernom priamočiariom pohybe (zotrvačnosť). Ide o sústavy veľmi vzdialené od všetkých fyzikálnych objektov a izolované hmotné body by v nich zostávali v pokoji alebo v rovnomernom priamočiariom pohybe. V mnohých prípadoch však môžeme za inerciálnu pokladať vzťažnú sústavu spojenú s povrchom v mieste, kde sa nachádzame v tom danom momente. Vždy však môžeme nájsť reálnu vzťažnú sústavu, ktorá bude pre istú úlohu s dostatočnou presnosťou spĺňať vlastnosti inerciálnej sústavy (heliocentrizmus, kristocentrizmus). Každý hmotný bod v inerciálnej sústave zotráva v pokoji alebo v rovnomernom priamočiariom pohybe, kým nie je nútený vonkajšími silami tento svoj stav zmeniť (I. Newtonov zákon zotrvačnosti).

39 Neinerciálne vzťažné sústavy: zmena pohybového stavu hmotného bodu môže nastať bez vzájomného pôsobenia s inými telesami. Izolované hmotné body v nich nezostávajú v pokoji alebo v pohybe rovnomernom priamočiariom.

Samuel Clarke⁴⁰, ktorý priestor definuje ako nekonečný, jednotný a nerozdeľný, čím vystúpil proti Newtonovi, pre ktorého absolútny priestor nie je jednotný a nedeliteľný, nedotknutý hmotou. Clarke spája nerozdeľný a nekonečný priestor s Božou všadeprítomnosťou. Pannenbergova definícia všadeprítomnosti vychádza z Clarkovho konceptu, avšak večnosť a priestor reflektuje ako jednotu rozdielnosti a rozdelenia, pričom Clarkov koncept nepripúšťa nijakú možnosť delenia a rozdelenia.⁴¹

Newton fyzický priestor chápe ako Božiu všadeprítomnosť vo stvorení a nazýva ho „Boží zmysel“ (*sensorium Dei*).⁴² Leibniz voči Newtonovmu konceptu namieta a tvrdí, že ak by bol fyzický priestor *sensorium* alebo *organon Dei* Božej všadeprítomnosti, išlo by o panteizmus, kde Boh sa stáva zloženým a deliteľným. Clarke, ktorý taktiež rozvíja Newtonovo učenie, konštatuje, že Boh tvorí fyzický priestor, miesto vlastnej existencii stvorenia. Delenie a deliteľnosť sú tak súčasťou konečnosti stvorenia. Absolútny priestor je nedelený a nedeliteľný, totožný s Božou nekonečnosťou. Identifikovaním Božej všadeprítomnosti s absolútnym priestorom je Božia večnosť a nekonečnosť vo vzťahu so svetom a stvorením.⁴³

Pannenberg pri vysvetľovaní konceptu Newtona a Clarka dedukuje, že Clarke mylne prečítal Newtonov absolútny priestor ako *sensorium Dei*. Zdôrazňuje, že Newton trval na tom, že práve absolútny priestor má mať metrickú štruktúru, aby mohol rozlišovať medzi inerciálnym a neinerciálnym pohybom. Na adresu Leibniza dodáva, že jeho koncept vychádza z augustínovského učenia, kde priestor a čas sú privádzané k bytiu Božím aktom stvorenia. To znamená, že rozvíja koncept Plotina, kde večnosť je podmienkou pre utvorenie zrozumiteľného prechodu z jednej časovej reality do druhej.⁴⁴

7. Priestor a čas v špeciálnej teórii relativity

V druhom zväzku *Systematickej teológie* Pannenberg stručne komentuje vzťah času a priestoru v Einsteinovej špeciálnej teórii relativity. Konštatuje, že čas je preferovanejším základom ako priestor. Koncept času je konštitutívny prvok pre koncept priestoru, pretože simuluje rozdielnosť stanovenia priestoru.

40 Samuel Clarke (1675 – 1729), anglický teológ a filozof, bol predstaviteľom anglikanizmu; priateľ Isaaca Newtona, jeho filozofické učenie zastával v listoch Leibnizovi.

41 Porov. RUSSELL, R. J.: From Hegel to Cantor. In: *Time in Eternity: Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction*, s. 116–118.

42 Porov. KARABA, M.: *Filozofické implikácie kvantovej teórie vo filozofii prírody*. Trnava : Dobrá kniha, 2009, s. 81–83.

43 Porov. RUSSELL, R. J.: From Hegel to Cantor. In: *Time in Eternity: Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction*, s. 120.

44 Porov. RUSSELL, R. J.: Co-Presence and Prolepsis in Light of Mathematics, Physis, and Cosmology. In: *Time in Eternity: Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction*, s. 331–332.

Diskurz rozvíja v teologickej perspektíve a konštatuje, že koncept Božej prítomnosti v priestore predpokladá redukcii priestoru voči času. Konštitutívny vzťah poskytuje filozofickú vierohodnosť špeciálnej teórii relativity o predstave časopriestoru, čím sa stáva multidimenzionálnym časopriestorom. Pannenberg dodáva, že absolútna simultánnosť ľudskej existencie v Božej realite eschatologických dejín, ktorú on formuloval, je podobná špeciálnej teórii relativity, ktorá nevyklučuje simultánnosť definitívne.⁴⁵ Obe teórie definujú simultánnosť vzhľadom na východiskový bod pozorovateľa, pričom relativizujú priestorové ponímanie ako také. Vnímanie času ako relatívnej simultánnosti, pri ktorom Pannenberg vychádza z Augustínovho konceptu, je možným fenoménom simultánnej súčasnosti, ktorý prekonáva čas bez akejkoľvek spojitosti s priestorom.

V jednej zo svojich posledných prác už Pannenberg predstavuje chápanie času a priestoru v odlišnej podobe. Priestor definuje ako poriadok spoločenstva simultánnych fenoménov, pričom čas je poriadok ich sekvencií. Rozdiel medzi priestorom a časom vidí ako zblížovanie času a priestoru. Ide o časopriestor, aj keď v ľudskej skúsenosti zostávajú čas a priestor oddelené.⁴⁶ Pannenbergova reflexia v plnej miere predstavuje jeho chápanie eschatológie ako dejín, ktoré sú Božou ontologicko-eschatologickou všadeprítomnosťou. Čas a priestor, ktorých tvorcom, základom a dynamickým rozvíjaním je Boh, tvoria simultánnu jednotu rozdielnosti časopriestoru v Božej večnosti.

Záver

V perspektíve eschatologického princípu teológie a filozofie, Pannenberg vo svojej tvorbe na mnohých miestach⁴⁷ kritizuje stanovisko svojho učiteľa Bartha, ale aj teológie 20. storočia, ktorá sa zdržiava akéhokoľvek odkazu na vedecké poznatky napríklad pri náuke o stvorení, či spojenia teológie so súčasným vedeckým pokrokom. Pre Pannenberga je podstatné, aby jeho tvorba, ale aj teológia vo všeobecnosti, reflektovala poznatky, definície a tvrdenia s výsledkami súčasnej vedy. Zaoberá sa nielen súčasnými úvahami a faktmi modernej vedy, ale vedie s vedou aj interdisciplinárny dialóg v perspektíve utvoriť koncept spoločnej eschatológie vo vzťahu ku svetu a človeku, ktorý bude dôveryhodný a životaschopný pri diskusiách. Philip Hefner, profesor systematickej teológie, Pannenbergov súčasník, o ňom napísal, že je jeden z mála teológov, ktorí sú pripravení hrať s vedou súčasnej doby skutočnú

45 Porov. PANNENBERG, W.: *Systematic Theology*, vol. 2. Michigan : Eerdmans Publishing, 1994, s. 278–280.

46 Porov. PANNENBERG, W.: Eternity, Time and Space. In: *Zygon*, roč. 40, 2005, č. 1, s. 102.

47 Porov. PANNENBERG, W.: *Metaphysics and the Idea of God*, s. 184; PANNENBERG, W.: *Systematic Theology*, vol. 1. Michigan : Eerdmans Publishing, 1991, s. 477; PANNENBERG, W.: Eternity, Time and Space. In: *Zygon*, roč. 40, 2005, č. 1, s. 97–106.

hru. Teológia sa v učení Pannenbergu stáva plnoprávnym partnerom vedy v akademickej diskusii.⁴⁸

Diskurz teológie a filozofie v eschatologickej perspektíve je výzvou pre súčasnú teológiu v kontakte so spoločnosťou. Reč o Bohu sa nemá uzavrieť iba do diskurzu o viere alebo zostať v konfesionálnom jazyku Cirkvi, ale v každom prípade sa má stať právoplatným súperom súčasnej vedy. Teológia musí byť kriticky ovplyvnená poznatkami prírodných vied, ale aj ovplyvňovať svojou perspektívou prírodné vedy konceptom eschatológie. Ak sa Boh pre súčasný svet stane nedosiahnuteľný prostredníctvom vedeckého poznania, teológia sa stane irelevantnou pre človeka, čím poprie Božie konanie vo svete, ako eschatologickej ontológie v dejinách. Preto je úlohou teológie v perspektíve súčasného vedeckého pokroku zdefinovať vzťah Boha a človeka predovšetkým v kontexte slobodnej vôle a determinizmu a ďalej špecifikovať fundamentálny vzťah Boha ku svetu a celému vesmíru. To znamená predovšetkým vyjadriť pozitívny prístup človeka k obmedzenej časovej existencii vo svete, v ktorom spása nemôže znamenať negáciu, či anihiláciu prítomných skutočností v živote človeka v perspektíve eschatologickej budúcnosti v Božej večnosti.

Zdôrazniť význam vzájomnej potreby teológie a vedy sa stáva v súčasnosti úlohou teológie. Nestačí len samotné vyjadrenie vzťahu, ale je potrebné zdôrazniť, že teológia je vedou, ktorá používa rovnakú metodiku a zaoberá sa čiastočne rovnakou konečnosťou reality ako súčasná veda. Pannenberg vníma teológiu ako „vedu o Bohu“, v ktorej každé teologické tvrdenie má logickú hodnotu hypotézy. Tvrdenia sú ďalej testované v perspektíve ich implikácie. Preto tvrdenia o Bohu sú reflektované v perspektíve ich účinnosti pre pochopenie finality reality, v celistvosti implikovaných skutočností zažívaných človekom v súčasnom svete. Utvorenie eschatologickej ontologickej reality v perspektíve kozmického završenia sa pre Pannenbergu stáva najvhodnejšou hypotézou pri vysvetľovaní významu a finality ľudského života v konfrontácii so súčasnou vedou. Očakávanie celistvosti umiestňuje v eschatologickej budúcnosti, ktorá skrze Božie ontologicko-eschatologické dejiny je prítomnosťou, ktorú zažívame v ľudských skutočnostiach.

Literatúra

Knižné publikácie a monografie

BARTH, Karl: *Church Dogmatic, Vol. 1.1, Section 8–12 : The Doctrine of the Word of God*. London : Bloomsbury T&T Clark, 2010. 224 s.

BEIERWALTES, Werner: *Plotin : Über Ewigkeit und Zeit : Enneade III*. Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 1967. 320 s.

BOETHIUS: *Tractates : The Consolation of Philosophy*. Transl. H. F. Stewart, E. K. Rand, S. J. Tester. Harvard : Harvard University Press, 1973. 464 s.

⁴⁸ Porov. HEFNER, P., MATTHEWS, C. N., TUCKER, M. E.: *When Worlds Converge : What Science and Religion Tell Us about the Story of the Universe and Our Place in It*. Chicago : Open Court, 2001, s. 217.

- HEFNER, Philip, MATTHEWS, Clifford N., TUCKER, Mary Evelyn: *When Worlds Converge : What Science and Religion Tell Us about the Story of the Universe and Our Place in It*. Chicago : Open Court, 2001. 384 s.
- KARABA, M.: *Filozofické implikácie kvantovej teórie vo filozofii prírody*. Trnava : Dobrá kniha, 2009. 256 s.
- MacKENNA, Stephen: *Plotinus : The Enneads*. New York : Larson Publications NY, 1992. 768 s.
- MANZKE, Karl Hinrich: *Ewigkeit und Zeitlichkeit : Aspekte für eine theologische Deutung der Zeit*. Göttingen : Vandenhoeck and Ruprecht, 1992. 541 s.
- PANNENBERG, Wolfhart: *Basic Questions in Theology*, vol. 1. Minneapolis : Augsburg Fortress Publishers, 2008. 260 s.
- PANNENBERG, Wolfhart: *Christentum in einer säkularisierten Welt*. Freiburg; Basel; Wien : Herder, 1988. 79 s.
- PANNENBERG, Wolfhart: *Metaphysics and the Idea of God*. Michigan : Eerdmans Publishing, 2001. 184 s.
- PANNENBERG, Wolfhart: *Systematic Theology*, vol. 1. Michigan : Eerdmans Publishing, 1991. 477 s.
- PANNENBERG, Wolfhart: *Systematic Theology*, vol. 2. Michigan : Eerdmans Publishing, 1994. 515 s. I
- PANNENBERG, Wolfhart: *Systematic Theology*, vol. 3. Michigan : Eerdmans Publishing, 1998. 721 s.
- SCHMIDT, A. Ernst: *Zeit und Geschichte bei Augustin*. Heilderberg : Universitätsverlag Heilderberg, 1985. 116 s.
- SV. AUGUSTÍN: *Vyznania*. Bratislava : Lúč, 1997. 440 s.
- SAINT AUGUSTIN: *The City of God*. Transl. Marcus Dods. New York : Modern Library, 1993. 892 s.

Články zo zborníkov a periodík

- ADAMS, Nicholas: Eschatology Sacred and Profane : The Effect of Philosophy on Theology in Pannenberg, Rahner and Moltmann. In: *International Journal od Systematic Theology*, roč. 2, 2000, č. 3, s. 283–306. Oxford : Blackwell Publishers, 2000.
- HICK, John: A Note on Pannenberg's Eschatology. In: *The Harvard Theological Review*, roč. 77, 1984, č. 3/4, s. 447.
- PANNENBERG, Wolfhart: Eternity, Time and the Trinitarian God. In: *Dialog : A Journal of Theology*, roč. 38, 2000, č. 1, s. 9–14. Gettysburg : Lutheran Theological Seminary at Gettysburg, 2000.
- PANNENBERG, Wolfhart: Eternity, Time and Space. In: *Zygon*, roč. 40, 2005, č. 1, s. 97–106. Chicago : Joint Publication Board of Zygon, 2005.
- RICE, Richard: Wolfhart Pannenberg's Crowning Achievement : A Review of His Systematic Theology. In: *Andrews University Seminary Studies*, roč. 37, 1998, s. 350.
- RUSSELL, Robert John: A New Flowing Time Interpretation of Special Relativity Based on Pannenberg's Eternal Co-Presence and the Coveriant Theological Correlation of Eternity and Omnipresence. In: *Time in Eternity* :

- Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction.* Notre Dame : University of Notre Dame Press, 2012, s. 512.
- RUSSELL, Robert John: Co-Presence and Prolepsis in Light of Mathematics, Physis, and Cosmology. In: *Time in Eternity : Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction.* Notre Dame : University of Notre Dame Press, 2012, s. 512.
- RUSSELL, Robert John: From Hegel to Cantor. In: *Time in Eternity : Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction.* Notre Dame : University of Notre Dame Press, 2012, s. 512.
- RUSSELL, Robert John: Pannenberg's Eternal Co-Presence and the Coveriant Theological Correlation of Eternity and Omnipresence. In: *Time in Eternity : Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction.* Notre Dame : University of Notre Dame Press, 2012, s. 512.
- RUSSELL, Robert John: The Trinitarian Conception of Eternity and Omnipresence in the Theology of Wolfhart Pannenberg. In: *Time in Eternity : Pannenberg, Physics, and Eschatology in Creative Mutual Interaction.* Notre Dame : University of Notre Dame Press, 2012, s. 512.
- SOUTHGATE, Christopher: Theodicy and Eschatology in Cosmology – from Alpha to Omega. In: *Theology and Science*, roč. 9, 2011, č. 3, s. 473. London : Routledge, 2011.
- SCHWÖBEL, Christoph: Rational Theology in Trinitarian Perspective : Wolfhart Pannenberg's Systematic Theology. In: *Journal of Theological Studies, NS*, roč. 47, 1996, č. 2, s. 498. Oxford : Oxford University Press, 1996.
- ZEHNDER, J. David: The Origins and Limitation of Pannenberg's Eschatology. In: *Journal of the Evangelical Theological Society*, roč. 53, 2010, č. 1, s. 150. Louisville : ProQuest Central, 2010.

ThLic. Marek Heczei, PhD.
Teologická fakulta Trnavskej univerzity
Kostolná 1, P. O. Box 173
814 99 Bratislava
e-mail: mheczei@gmail.com